

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

УДК 316

БАТЮК А.М.

НОРМИ ТА ДЕВІАЦІЇ В ПРАКТИКАХ ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

У статті розглянуто практики фізичної активності за критерієм нормативності – ненормативності. Обґрунтовано критерії та чинники класифікації спортивних девіацій, а також здійснено соціологічну рефлексію ціннісно-нормативної структури осіб, які виявляють фізичні практики через їх співвідношення з образами відомих спортсменів.

Ключові слова: цінності, практики, фізична активність, спортивна діяльність, норми, девіації.

Актуальність теми дослідження. Розвиток сучасних фізичних практик є досить неоднозначним. Навіть розуміння здорового способу життя в умовах динамічних соціально-економічних процесів набуває певної умовності.

При цьому необхідно відзначити, що сам спорт як нормативний еталон здорового способу життя на сьогодні зазнає певного переосмислення. Так, через засоби мас-медіа особливо популяризуються (висвітлюються) спортивні практики у найбільш травматичних видах спорту вищих досягнень. Поява професійного спорту та його перетворення на певне соціальне шоу змінює певні моральні цінності та принципи спортивних досягнень (і знов-таки призводить до збільшення травматизму). Граничні з фізичного погляду результати, які стоять на межі з фізичних можливостей людини, створюють умови для вживання певних стимуляторів, що, не звертаючи уваги на неспортивність, призводить до завдання шкоди організму самого спортсмена. У таких умовах спорт перетворився не на соціально-нормативне середовище здорового способу життя, а на ще одну форму фізичних практик, які завдають організму людини певної шкоди.

У такому разі розглядати спорт як реальний засіб пропаганди здорового способу життя принаймні безперспективно. Наслідками зазначених негараздів є скорочення фізичної активності та втрата належного місця в соціальному житті, що зрештою призводить до погіршення здоров'я нації.

Аналіз попередніх досліджень. Як відзначає український соціолог О. Васильченко, який досліджував саме генезу спортивних девіацій:

“Девіантна поведінка представників спортивної спільноти як похідна від масового розповсюдження девіантної поведінки в сучасному суспільстві тісно пов’язана з різноманітними економічними, соціальними, політичними, духовними процесами, що відбуваються в умовах сьогодення” [1]. На наш погляд, безумовно справедлива думка О. Васильченка характеризує лише один бік причин спортивних девіацій. Ми пропонуємо розширити зазначену думку і розглянути взаємний вплив спортивних девіацій на суспільство та суспільних девіацій на спорт. У такому сенсі можна говорити про взаємозумовленість девіантних практик у сфері фізичної активності. До того ж загальновідомий факт, що однаковість умов режиму праці, відпочинку та побуту призводить до формування певного способу життя, властивого професіоналам тієї чи іншої групи, що, у свою чергу, значною мірою визначає розвиток їх інтересів, установок, манери поведінки, специфіку зовнішнього вигляду [2]. Оскільки значною мірою на сьогодні спорт перетворився на вид професійної діяльності (навіть спортсмени-аматори на сьогодні отримують грошовий дохід від процесу та результатів спортивних змагань), то справедливим бачиться перенесення думки Т. Жалагіної [3] у площину спортивних практик. Так, зокрема, авторка зазначає, що професійна деформація особистості викладача ВНЗ є результатом взаємодії професійної діяльності і людини (підсумок особистісної адаптації до умов конкретної діяльності та соціального оточення). В авторському дослідженні мова йде про викладачів ВНЗ, однак, на наше переконання, ця теза повною мірою відображає специфіку всіх професійних деформацій.

На підтвердження можна також навести думку О. Васильченка, який зазначає: “В одних випадках суспільні процеси є причинами виникнення, розширення або згасання тих чи інших видів антигромадської поведінки, в інших – виступають як її наслідки. Іноді ці взаємозв’язки є настільки тісними, що важко визначитися, що є першопричиною, а що наслідком змін та відхилень від норм поведінки в спортивному середовищі. У будь-якому випадку їх можна розглядати як функціонально залежні від стану життєдіяльності суспільства компоненти життя світу спорту” [1]. Накладаючи на це специфіку соціально-професійних деформацій, можна погодитися з думкою українського автора А. Картузової, яка зазначає: “У результаті взаємодії особистості та професії відбувається активне якісне перетворення особистістю свого внутрішнього світу, яке призводить до принципово нового його строю і способу життєдіяльності – творчої самореалізації в професії, а також особистісного та професійного розвитку” [4]. По суті мова йде про пошук ефективних адаптаційних практик до середовища здійснення професійної (в даному випадку спортивної) діяльності.

Постановка завдання дослідження. Відповідно, виникає потреба у дослідженні специфіки змін ціннісно-нормативних характеристик суб’єктів спортивної діяльності з метою визначення специфіки їх впливу на практики фізичної активності в суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для аналізу поширення девіантних практик з методологічної точки зору значення набуває ситуація десоціалізації індивіда та зіткнення його з певною специфічною спортивною (фізичною) культурою. У цьому контексті можна визнати навіть існування певних характеристик спортивних субкультур. Згодом ми розвинемо цю ідею при постановці питання про мотиви інтересу до тієї чи іншої спортивної субкультури: імідж конкретних спортсменів чи сам процес спілкування з представниками певного виду спорту, а вже потім знайомство з ним (скажімо, суб'єкта може привести до спортивного залу інтерес до фільмів з Арнольдом Шварценеггером або знайомство з “накачаними” хлопцями). Слід також відзначити, що соціокультурні (ментальні) особливості суб'єктів фізичної активності також накладають принциповий відбиток на нормативну спортивну поведінку. Оскільки субкультура – частина культури суспільства, що відрізняється від переважної більшості, а також соціальні групи носіїв цієї культури, то очевидно, що специфічні цінності спортивної субкультури мають розділяти не тільки самі спортсмени, але і їх вболівальники. Відмінність цінностей і норм суб'єктів, що поділяють певну субкультуру, відрізнятися від домінуючої культури [5].

У ході аналізу спортивних практик на значну увагу заслуговує оцінка субкультур відповідного виду спорту, адже, будучи відмінною за системою нормативних цінностей, аномія може виявлятися в невідповідності специфічних спортивних норм (цінностей) нормам, поширеним у суспільстві. Також принципового значення набуває виявлення змістових значень опору панівній культурі.

Враховуючи, що субкультури намагаються конструювати альтернативну реальність, яка підтримується не тільки в середовищі найближчого оточення, а й в інших країнах, минаючи національні і територіальні кордони, варто враховувати і те, що вони створюють свою символічну територію. Сутність цієї території – підтримання (захист) соціального статусу суб'єкта спортивної активності, забезпечення йому комфортного соціального статусу. Зазначене зумовлює появу певної соціокультурної (субкультурної) ідентичності. По суті субкультура окремих практик фізичної активності є елементом забезпечення соціальної ідентичності. Така ідентичність забезпечується, на відміну від інших видів соціальної ідентичності, тим, що знаходиться в дихотомії: опір культурі, що панує, який виявляється в пошуку нових сенсів буття, стилів життя – дозвіллевих практик (які протилежні нормальній роботі і відповідальності за її виконання).

Спортивна субкультурна ідентичність має і груповий, і транснаціональний характер. Саме тому інверсія її знакових форм і поведінкових стереотипів стає предметним полем дослідження в динамічному і територіальному розрізах.

Проблемна ситуація необхідності аналізу функціонування різних субкультур полягає в тому, що в них співіснують і елементи солідаризації,

й елементи диференціації. Зазначені механізми не тільки цікаві мас-медіа та рекламі в контексті популяризації спорту, але й окремим спортсменам для правильної детермінації власної поведінки за межами спорту. Остання теза часто може пояснити соціальні причини девіацій у соціальних практиках спортсменів. Також аналогічні девіації можуть мати місце в інших учасників фізичних практик, зокрема вболівальників.

У такому сенсі стає можливим встановлення своєрідних зон припустимих варіацій. У такій системі соціальні норми можуть бути представлені не у вигляді фіксованої точки або прямої лінії, а скоріше як деякий набір можливих практик (певна зона), що можуть бути припустимі в певному соціальному середовищі. Однак за своєю суттю спортивні норми (у тому числі соціальні норми, що регламентують спортивну поведінку) є досить жорсткими, а відтак, людина, яка соціалізує такі норми, часто зводить їх до певної точки. Натомість навіть у досить специфічних і суворо контрольованих норм є зона допустимих варіацій, не кажучи про практику, де норми мають цілий діапазон допустимих стилів поведінки, які, однак, менше можуть відхилитися від букви закону. У такому контексті в умовах реальних соціальних практик в осіб, які мають систему соціалізованих норм спортивної діяльності, відчуття аномії виникає раніше, ніж в осіб, які не соціалізували спортивних норм. При цьому, як правило, в процесі обміну такими нормами відбувається їх певний конфлікт.

Аналізуючи норму та девіацію в сучасних спортивних практиках необхідно також усвідомлювати, що норма, зазвичай передбачає певний варіант поведінки, новий або дещо відмінний від нормативної варіант поведінки, але такий, що не виходить за рамки допустимого. В такому контексті виникає питання усвідомлення меж припустимого. До того ж такі межі визначаються особистими рисами індивіда, зокрема стилем поведінки, що додатково ускладнює розуміння девіації. Жоден стиль поведінки, як зазначають автори підручника “Соціологія” [6] не є відхиленням сам по собі; відхилення є предмет соціальних визначень (оцінки). Одна й та сама поведінка може розглядатися однією групою як відхилення, а інша – як норма. Більше того, багато залежить від соціального контексту, у якому спостерігається така поведінка.

До цього варто додати, що сфера спорту в контексті спортивних досягнень є по суті середовищем порушення норм. Оскільки на сьогодні вона перетворюється на своєрідне шоу, то це теж зумовлює окремі ненормативні практики. Зокрема, окремі скандали у сфері спорту, які спричинені відхиленням поведінки спортсмена від суспільно поширених практик, не можуть бути однозначно оцінені як девіантні. Функціонально такі скандали роблять відомими спортсменів та привертають увагу до певного виду спорту, що виступає (за певних умов) чинником його популяризації та соціального просування. Це дає підстави розглядати у сфері спорту “нормативну девіантність”.

Аналізуючи норми та девіації у сфері спорту з позицій психологічних підходів, можна констатувати, що прагнення до об'єктивізації себе, тобто самовираження себе в житті, в соціальній дійсності, є одним із найсильніших прагнень, потреб особистості [7]. Між тим специфічні особливості соціально-психологічного об'єктивування, цієї потреби дуже різноманітні. Таке різноманіття зберігається і у сфері спорту. Так, окремі актори об'єктивізують себе через навколо спортивні скандали, інші – через спортивні досягнення, окремі – через участь у громадських організаціях або телепроектах тощо. До того ж, із соціально-психологічної точки зору, для однієї людини об'єктивувати себе – значить пристосуватися до життя, до вимог, правил і норм соціальної дійсності або ж, навпаки, виявити властивості і риси соціальної мімікрії (наслідування); для другої – змінити існуючий стан, своє життя, життя інших, соціальне оточення або ж, навпаки, “провести” соціальну аберацію (спотворення) існуючих норм, принципів, ідеології, стилю життя і діяльності як своїх особистих, так і інших людей, найближчого соціального оточення; для третьої – створити щось нове, унікальне (як з позитивним, так і з негативним відтінком).

Для одного об'єктивувати себе – значить встояти перед труднощами, “спокусами життя”, для другого – підвищити або відстояти ціннісний рівень вчинку або життя, для третього – це лише прагнення до самовираження, для четвертого – до ризику, для п'ятого – до відчуження, віддалення, відриву тощо [7].

Розглядаючи особливості проявів соціальних девіацій у спортивних практиках, слід відразу виділити декілька рівнів девіації:

- внутрішня девіантність (порушення соціальних норм, прийнятих у сфері спорту, що суспільством не сприймається як девіація);
- відкрита девіація (порушення соціальних норм, що визнається представниками як спортивної субкультури, так і культури загальної);
- зовнішня девіація (порушення суспільних норм, які в соціальному середовищі спортсменів стійкими нормами не вважаються). Очевидно, що за прояв певної поведінки передбачаються різні санкції, але й вони мають різну суспільну рефлексію.

Говорячи про реальні практики девіантної поведінки спортсменів, можна констатувати також, що в основі моделі такої поведінки лежить характер суперечностей, пов'язаних із відхиленням від соціальних норм. Відповідно, змінюватимуться і критерії девіантної ситуації. Як критерії моделі девіантної поведінки у сфері спорту можна розглядати різні ситуації та відносин. Однак, виходячи із логіки самого розуміння девіації, такі характеристики пояснюватимуть характер відхилення від певної норми (нормативної характеристики). У цілому можна виокремити такі форми девіацій:

- за ступенем їх стійкості (стійкі – нестійкі). Аналізуючи такі критерії, привертає увагу, що спортивна діяльність, як правило, пов'язана із відкритістю (тобто зовнішньою оцінкою), внаслідок чого будь-які

девіації або унормовуються (інституціоналізуються), або засуджуються. У такому контексті більшість спортивних девіацій, на наш погляд, має нестійкий, тимчасовий характер;

– повсякденні – випадкові (стандартні – нестандартні, неординарні, екстремальні; проблемні-конфліктні). Враховуючи специфіку спорту, всі девіації, що матимуть місце в спортивній діяльності, можуть бути співвіднесені із цією класифікацією. При цьому варто зазначити, що логіка спортивних практик тяжіє до пошуку неординарних форм, що зумовлює формування нетипових практик, які до їх зовнішньої (інституціоналізованої) оцінки можуть і не вважатися девіантними;

– за часовими характеристиками форми девіацій можна поділити на: довготривалі, ситуації середньої тривалості, короткочасні. Як було відзначено вище, внаслідок неминучості стислої зовнішньої оцінки спортивні девіації, як правило, тяжіють до короткотермінових або середньої тривалості. Довготривалі ситуації полягають у викривленні самої логіки спорту та перетворення його на суцільне шоу без чітких принципів спортивності. Однак за умов, що така практика поширюється та набуває суспільного визнання, її можна вважати неформально нормативною;

– за просторовими параметрами форми девіацій у спорті можуть бути поділені на рівні – країна, регіон тощо. При цьому форми девіацій можуть мати принципово різну спрямованість від девіантних практик самих спортсменів до девіацій суддівства. Також девіантними можна вважати практики вболівальників, що мають місце в окремих країнах (та регіонах);

– за суб'єктами діяльності девіантні практики можуть бути класифіковані на практики спортсменів-професіоналів, спортсменів-аматорів, тренерів, спортивних лікарів, співробітників спортивних медіа, вболівальників, власників спортивної інфраструктури тощо;

– спрямованість девіантної практики може розглядатися також як об'єкт девіації; у такому разі практики можуть бути класифіковані на фізичні (девіації пов'язані з фізичними діями спортсмена в ході підготовки до змагань та безпосередньо в процесі змагань), девіації моральні (під час оцінювання результатів змагань), девіації економічні (пов'язані із розподілом доходів, отриманих від змагань), девіації соціальні (пов'язані із суспільним ставленням до тієї чи іншої форми фізичної активності).

У літературі зустрічаються також інші логічні підходи до класифікації девіацій, однак, на наш погляд, у сфері спорту інші форми є менш вираженими. Так, зокрема, виокремлюють девіації за характеристикою контрольованості – керовані і некеровані. Однак у контексті спортивних практик більш справедливо розглядати девіації усвідомлені (девіантом) та неусвідомлені. Також можна визначити девіації стихійні, випадкові та заплановані.

Також можна запропонувати охарактеризувати девіації за характером суспільного резонансу. Так, не всі та спортивні девіації, що є

направді глибокими, набувають адекватного суспільного резонансу. Однак відповідну ситуацію можна розглядати як самостійну девіацію, не пов'язану безпосередньо зі спортивними практиками.

Висновки. Таким чином, провівши теоретичний аналіз можливих форм спортивних девіацій, було здійснено спробу їх загальної класифікації. Запропонований підхід, на думку автора, дає змогу підійти до операціоналізації девіацій у спортивних практиках та оцінити їх вплив на практики фізичної активності широкого загалу. При цьому ми наголошуємо, що основним соціальним завданням сучасного спорту є не розважання широких мас, а популяризація та пропаганда здорового способу життя. Класифікація та адекватна оцінка спортивних девіацій дають змогу встановити ступінь загрози певного відхилення від унормованих практик у сфері фізичної культури суспільній цінності певного виду спорту та громадськості, у якій виникає бажання повторювати ці спортивні практики (як нормативні, так і девіантні).

Однак, продовжуючи дослідження у цьому напрямі, слід виходити з того, що на сьогодні більшість із них мають недостатню емпіричну базу, слабо співвідносять ціннісно-нормативний і символіко-знаковий підходи, а відповідно, зумовлюють необхідність оцінювання ціннісно-мотиваційної структури суспільства щодо фізичних практик та дослідження власне норм і цінностей спортивних практик.

Список використаної літератури

1. Васильченко О.А. Еволюція норм та девіацій у сфері спорту: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / О.А. Васильченко ; Гуманіт. ун-т "Запоріжжя, ін-т держ. та муніцип. упр.". – Запоріжжя, 2006. – 20 с. – укр.
2. Безсонов С.П. Теоретические основы изучения профессиональной деформации личности / С.П. Безсонов. – СПб., 1995. – 283 с.
3. Жалагина Т.А. Психологическая профилактика профессиональной деформации личности преподавателя вуза : автореферат дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.03, 19.00.07 / Татьяна Анатольевна Жалагина ; Твер. гос. ун-т. – Тверь, 2004. – 45 с.
4. Картузова А.А. Профессиональная деформация личности: определение понятия / А.А. Картузова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : наукова монографія / [за ред. проф. С.С. Єрмакова]. – Х. : ХДАДМ (ХХП), 2007. – № 3. – С. 48–51.
5. Энциклопедия социологии / [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др.]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
6. Социология : учебник для студентов вузов / [Ю.Г. Волков, В.И. Добренев, В.Н. Нечипуренко и др.]. – 2-е изд. – М. : Гардарики, 2003. – 510 с. – (Disciplinae).
7. Абульханова-Славская К.А. О Путиях Построения типологии личности / К.А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 1. – С. 14–29.

Батюк А.М. Нормы и девиации в практиках физической активности: теоретическое осмысление

В статье теоретически рассматриваются практики физической активности по критерию нормативности – ненормативности. Обосновываются критерии и факторы классификации спортивных девиаций, а также осуществляется социологическая рефлексия

ценностно-нормативной структуры лиц, которые проявляют физические практики через их соотношение с образами известных спортсменов.

Ключевые слова: *ценности, практики, физическая активность, спортивная деятельность, нормы, девиации.*

Batiuk A. Norms and Deviations in Practices of Physical Activity: theoretical understanding

In the article in theory practices of physical activity are examined and correlated on the criterion of normativeness – to not normativeness. Criteria and factors of classification of sporting deviations are grounded and also the sociological reflection of valued-normative structure of persons which show physical practices through their correlation with offenses of the known sportsmen comes true.

Key words: *values, practices, physical activity, sporting activity, norms, deviations.*

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року